

Ігор Сkochиляс

**КИЇВСЬКЕ ХРИСТІЯНСТВО
ТА УНІЙНА ТРАДИЦІЯ:
ДЕСЯТИЛІТНЯ ПРОГРАМА
ЦЕРКОВНО-ІСТОРИЧНИХ СТУДІЙ
(2012–2021 РОКИ)**

Стаття представляє ідею та форми реалізації десятилітньої програми церковно-історичних студій в Україні. Її метою є з'ясування богословських, канонічних, політичних і соціокультурних обумовленостей розвитку сучасних Церков слов'янсько-візантійської традиції в Україні та інших країнах Східної й Центрально-Східної Європи. Програма передбачає фахове наукове дослідження історії Київської та Галицької митрополій XII – початку XIX ст. (православної та унійної конфесій) у ширшому порівняльному контексті релігійної культури країн Візантійської співдружності, латинського Заходу та православної Московії/Росії, а також публікацію серії документів і матеріалів, що розкривають особливості розвитку київського християнства та рецепції в Східній Європі унійної ідеї від княжих часів до початку модерної доби.

Ключові слова: Київська Церква, київське християнство, церковно-історичні студії.

**СПАДЩИНА МИТРОПОЛИТА АНДРЕЯ (ШЕПТИЦЬКОГО)
ТА ЛЬВІВСЬКОЇ БОГОСЛОВСЬКОЇ АКАДЕМІЇ**

Гене́за церковно-історичних досліджень в Україні тісно пов'язана з пастирським служінням та культурними ініціативами митрополита Андрія (Шептицького, 1901–1944). Ним були засновані такі унікальні інституції, як Церковний (з 1913 р. – Національний) музей у Львові та «Архів історії унії» (з 1928 р.). У міжвоєнний період важливими осередками церковно-історичних студій також стали Богословське наукове товариство у Львові (створене в 1923 р.) та греко-католицька Богословська академія, очолювана тоді ректором Йосифом Сліпим. У Богословській академії, зокрема, діяли семінар Миколи Чубатого, де протягом 1930-х рр. студентами-богословами було підготовлено ряд рефератів, а з 1934 р. також семінар Івана Крип'якевича «Досліди над історією греко-католицьких парафій у Галичині». Ці ініціативи треба пов'язувати не тільки із заходами митрополита Шептицького щодо збереження історичних матеріальних і писемних пам'яток (на чому зазвичай наголошують науковці),

але й з пошуками Греко-Католицькою Церквою свого місця в тогочасному західноукраїнському суспільстві, а також переосмисленням нею свого покликання як духовної інституції. Андрей (Шептицький) намагався повернути греко-католикам розуміння важливості східної грецької традиції, підкреслюючи пов'язаність УГКЦ з православним етосом. Ці напрями в розвитку Церкви, які підтримував і заохочував Шептицький, отримали назву «візантинізації». Прагнучи зробити УГКЦ зрозумілішою, ближчою православним українцям, митрополит ініціював низку студій у різних галузях знань, щоб т. зв. «цивілізаційну» дискусію про окцидентальні та орієнтальні складові української культури перевести в конструктивне дослідницьке русло. Саме цей релігійний дискурс і зумовив появу в міжвоєнній Галичині численних інституцій УГКЦ, діяльність яких була перервана Другою світовою війною та радянською окупацією Західної України (йдеться передовсім про Національний музей у Львові та «Архів історії унії»).

24–27 липня 1944 р., коли Червона армія штурмувала окупований нацистами Львів, Андрей (Шептицький), переховуючись від бомбардувань у підземеллях митрополичих палат Святоюрського собору, як би це неймовірно не звучало, щиро турбувався історичною спадщиною Української Греко-Католицької Церкви й зокрема долею архівних, бібліотечних і музейних колекцій, сформованих з його ініціативи впродовж 20-х–30-х рр. XX ст. Під канонаду куль і снарядів кир Андрей у ці дні надиктував своєму секретареві в «Щоденник» пророчі слова, які навіть через майже 70 років залишаються для дослідників дороговказом практичної наукової діяльності: «Журба про будучу епоху наказує дбайливе збереження прав усіх минувших, а між тими правами – перше заховування архівів, які дають знання про ці епохи. До пивниці переносимо скриньки з архівами [...]. Крім стисло урядового Архіву римських кореспонденцій, що, як сказано, належить до митроп[оличого] архіву, в моїй думці усі ці архіви з архівом екзархатів мали би бути частинами архіву Історичної Унії, заложеного в домі «Студіону» на вул. Петра Скарги разом з бібліотекою, оскільки такий архів міг би ще бути зорганізований. Моїм пляном було, щоби в тому домі «Студіону», побудованому і устроєному для архівів і бібліотеки, були поміщені: 1) Бібліотека візантійська і 2) Архів. Вони мали би бути власністю «Студіону», обов'язаного до удержування бібліотеки і архіву у взірцевому ладі для ужитку вчених. Студитам мусіло б бути запевнене удержання дому, виховування і удержання людей, потрібних для ведення бібліотеки і архіву. В склад Архіву вже увійшли численні і цінні збірки чи архіви, які мусіли б заховати окремішність своїх інвентарів і каталогів. Такими були би ті первісні збірки, набуті мною у Вільні і Литві в перших літах 20 століття. Одна

збірка дарована паном Александром Єльським, дві інші набуті у Вільні за посередництвом о. Рудовича, відтак кілька більших або менших збірок, набутих мною на Волині, білій Русі і на Литві за посередництвом п[ана] Шендрика з поміччю п[анів] Цинкалівського, Ольхівського. [...] До «Студіону» будуть передані ті архіви і збірки, які знаходяться досі в Національному Музеї, і яких д[окто]р Свенціцький дасть докладний список. До «Студіону» належить в кінці «Архів римських копій», вироблений перед світовою війною отцем Кирилом Каралевським в Римі [...].

Збереження архівів вважаю тому за найважливішу сторону розвою з'єдинення Церков, бо я глибоко пересвідчений, що повна і об'єктивна правда мусить спричинитися до побіди основної думки з'єдинення Церков, в конечності і користі церковної єдності. Та гадка сама побідить, коли її люди будуть тільки знати. Історія унії може прибирати вид апології, може ще довго треба перед загалом думаючих людей боронити, коли йде про нашу Унію рішення київського єпископату і Берестя 1596 і всі його наслідки. Але спосіб, як то рішення у багатьох істориків представлено, ще більше спосіб, в який праця з'єднання Церков представлена в популярних брошурах, є доказом, чи та праця в дійсності є для народу. Але апологія Унії все буде тільки потрібною зовнішньою формою. Найліпшу оборону дає об'єктивна правда, тому так конечні архіви і історична правда і об'єктивність істориків. Донедавна ще само поняття історії було так тотожне з поняттям об'єктивності, що не потреба була о в праці істориків підносити важність архівальних праць. Хто говорив «історія», тим самим казав об'єктивне і дійсне представлення річи. В останніх майже десятиліттях та справа змінилася. Змисл критики доглянувся (дійшов. – *Упоряд.*) того, що ніякий історик не є абсолютно об'єктивним, на кожного впливає його окруження, народність, віроісповідання, сторонничість (партійність. – *Упоряд.*), кожний об'єктивну правду представляє з іншого становища. Дійшли навіть до того, що вартість історії зависла більше від того релятивного віднесення до правди, ніж від її об'єктивності [...]. Тепер, хто хоче об'єктивної історії, той мусить її виразно казати. Архіви висуваються на перший план об'єктивності і після того набирають значення [...] В історії архіви подають факти, історіограф є митцем, що в коротких і ядерних образах може дати ліпшу історію чим письменник, які скуплює (об'єднує. – *Упоряд.*) усі научно ствержені факти [...]. На жаль, історія Унії у нас занедбана, ми не мали університетів, не мали катедр історії і не мали достаточних архівів [...]. [Водночас] треба признати, що ми російській історіографії винні велику вдячність за збереження і видання [архівних] матеріалів [...]. Працю для з'єдинення Церков ми опираємо на об'єктив-

ному пізнанні історії не в тій думці, що наші попередники чи ми самі в праці для з'єдинення Церков усе правильно і без закиду поступали. Признаємо, що у веденні справи від самого початку були роблені нераз великі промахи, не боїмося, одначе, признаватися до них. Уважаємо навіть таке майже конечною умовою поправи. Не може зрештою бути інакше. Християнську історіографію обов'язують хрис[тиянські] чесноти, а на першім місці чеснота покори»¹.

ОБҐРУНТУВАННЯ ПРОГРАМИ

В українській і, значною мірою, в західній світській історіографії релігію та організаційні структури християнської Церкви розглядали зазвичай як середовище для продукування й циркуляції секулярних ідей. Натомість церковні історики й богослови цікавилися насамперед канонічними і, рідше, політичними аспектами функціонування християнських конфесій, мало звертаючись до тісно пов'язаних з релігією сюжетів культурної й соціальної історії. Тим часом досягнення світової науки другої половини ХХ – початку ХХІ ст. вказують на цілком іншу перспективу вивчення механізмів творення й функціонування структур Східної Церкви – у «довгому триванні» (в тяглоті) та їхній взаємодії з культурою й соціумом. Східна (Центрально-Східна) Європа (в тім українські землі) під цим кутом зору вирізнялася тривалішим домінуванням конфесійного чинника, який у силу різних обставин продовжував превалювати тут у ХІХ ст. і був відчутно помітним навіть у ХХ ст. Християнство у цьому регіоні дуже тісно співдіяло з локальними культурами й етнічними ідентичностями. На землях, які первісно входили до складу Давньоруської держави й творили канонічну територію Київської митрополії, а з ХІV ст. довгий час перебували під пануванням Великого князівства Литовського та Корони Польської, Східна Церква виконувала також надзвичайно важливу «охоронну функцію». Церковні ерархічні структури також сприяли розвитку деяких аспектів національного життя та, водночас, формували конфесійну самосвідомість, тісно пов'язану з протонаціональними й національними ідентичностями, появою етносів та середньовічних, новочасних і модерних дискурсів.

Ідея програми полягає в тому, аби через вивчення історичних традицій Київської Церкви з'ясувати богословські, канонічні, політичні й соціокультурні обумовленості розвитку сучасних Церков слов'янсько-візантійської традиції в Україні та інших країнах Східної й Центрально-Східної Європи, а також стимулювати богословське осмислення еклезіальної сутності Української Греко-Католицької Церкви.

Мета програми передбачає фахове наукове дослідження історії Київської та Галицької митрополій XII – початку XIX ст. (православної та унійної конфесій) у ширшому порівняльному контексті релігійної культури країн Візантійської співдружності, латинського Заходу та православної Московії/Росії, а також публікацію серії документів і матеріалів, що розкривають особливості розвитку київського християнства та рецепції в Східній Європі унійної ідеї від княжих часів до початку модерної доби.

Методологічні засади реалізації наукової програми передбачають міждисциплінарний підхід (з використанням дослідницьких методів у галузі церковного права, богословських і зокрема літургійних наук і сакраментології, мовознавства, історичної антропології, соціальної історії, джерелознавства тощо) та застосування принципів контекстуалізації, цілісності («тотальної історії») й об'єктивності. Методологічною основою програми є ідея Київської Церкви та тісно пов'язані з нею культурно-релігійні поняття «київське християнство» і «східнохристиянський етнос». Термін «*київське християнство*» («*києвохристиянська традиція*»), по-перше, окреслює територіальні рамки функціонування руського «суперетносу» в середньовіччі та ранньомодерну добу (тобто первісну Руську Церкву княжого періоду, а пізніше – українсько-білоруську Київську митрополію в межах Польсько-Литовської держави) та Українську Греко-Католицьку Церкву; а по-друге, характеризує релігійну культуру сучасних українців, вирішальний вплив на яку мали східна Літургія та слов'янсько-візантійський обряд. Кодифіковані взірці цього варіанта християнства централізовано утверджувалися із Києва – духовного й політичного центру Східної Слов'янщини – в усіх єпархіях/землях навіть після того, як держава Рюриковичів припинила своє існування, а колись єдина митрополія Русі з XIX ст. стала радше еклезіальним символом, аніж життєвою реальністю. Натомість під поняттям «*східнохристиянський етнос*» розуміємо систему цінностей, а також щоденні соціокультурні й релігійні практики й церковно-історичну пам'ять сучасних українців і білорусів, що сформувалися під впливом запровадженого у Київській Русі християнства, котре поширилося тут за еклезіальною моделлю Царгородського патріархату та згідно з політичними й культурними взірцями Візантії й, почасти, Болгарії. Єдина канонічна територія Київської Церкви, домінуюча киевохристиянська (передовсім літургійна) традиція, спільний слов'янсько-візантійський обряд, усталена еклезіальна пам'ять про минуле та подібна «ментальна географія» в сукупності творили елементи тяглості. За умов конфесійних, політичних і станових поділів саме церковні структури – від владичої резиденції до парафії включно – дали змогу зберегти єдність української

культури, долучившись до творення національної самосвідомості сучасних українців і білорусів та, почасти, молдаван, словаків і румунів.

ЗАВДАННЯ ПРОГРАМИ

1. Особливу увагу звернути на тісний зв'язок між руською (переважно українсько-білоруською) культурою та Східною Церквою (Православною, а з 1596 р. також Унійною). Їхня взаємодія у середньовіччі та в ранньо-модерний період допомагала формувати українську етнічну територію в різних її регіональних виявах, маркуючи межі розселення української етноконфесійної спільноти. Важливо також утвердити в богословському і гуманітарному дискурсі сучасної України концепт «релігійна культура» (щодо історії України у сучасних категоріях запроваджений Франком Сисиним). Однією з характерних рис цієї культури була «націоналізація» Київської Церкви та виникнення особливої свідомості, заснованої на погляді на Церкву як національній інституції та формуванні спільної й водночас «поліморфної» релігійної культури для двох конфесійно різних еkleзіальних традицій – православної та унійної.

2. Простежити вплив процесів секуляризації й дехристиянізації на релігійне життя сучасних українців, що у різних регіонах Східної Європи супроводжувалися появою мультиетнічного й багатоконфесійного соціуму, характеризувалися асиміляційними тенденціями за одночасного практикування культурної й релігійної сегрегації.

3. З'ясувати реальні масштаби латинізації Східної Церкви, що частиною науковців розглядається як спроба модернізації українського (руського) католицизму), а також зворотній вплив уніатів (греко-католиків) на латинську культуру. Потребує поновного опрацювання й проблема «озахіднення» Київської митрополії й Української Греко-Католицької Церкви та пов'язаних з цим трансформацій її візантійсько-слов'янського етосу. Так само не розкритим залишається питання про те, як киевохристиянська традиція співвідноситься з «класичним» католицизмом і протестантизмом, а також московським і волосько-молдавським православ'ям.

4. У контексті дискусій про модернізацію Східної Церкви важливо простежити не тільки добре знаний польський і московський (російський) «слід», але й ту роль, що її протягом XVII–XX ст. відігравав Рим у трансляції західних цінностей для сповідників слов'янсько-візантійського обряду. Римська модель християнської культури як «пропозиція», котра надійшла Київській митрополії від Заходу, передбачала не лише засвоєння цієї традиції, але і її заперечення, що викликало «творчу напругу» між модерністю і традицією в різних конфесійних і секулярних середовищах.

Розгляд проблематики з такої перспективи дозволяє постулювати тезу про існування в українсько-білоруських землях явища «запізнілої модернізації» («осучаснення», «озахіднення»), характерною ознакою якої була повільна абсорбація *Romanesimo* як засобу комунікації з католицькою Європою. Пристосування цього еклезіального символу до руського контексту дозволяло декларувати свою «сучасність», «нормальність» і «католицькість», тобто бути «впізнаваним» і для Риму, і для панівних у регіоні культурних, релігійних і політичних моделей.

5. Прискіпливого аналізу потребує широко використовуваний богословами й істориками концепт «Українська Церква між Сходом і Заходом». Варто звернути увагу не тільки на традиційно популярний вектор «Схід–Захід», а й на взаємовпливи по осі «Північ–Південь», які на півдні жили Візантійська імперія, південнослов'янські країни та, згодом, Молдова й Волощина, а на півночі – Литва і, певною мірою, Великий Новгород. Докладний аналіз цих «багатовекторних» контактів відкриває перспективи часткової верифікації на прикладі Київської Церкви теорії пограниччя. Дуже часто згадана концепція, без глибшого аналізу, інтерпретується в категоріях «між» (Сходом і Заходом, візантинізмом і латинством і т. д.), з наголосом на взаємопроникненні культур і впливу цих тенденцій на розвиток сучасного світу.

6. Надзвичайно перспективним напрямом у вивченні історичного передання Київської Церкви є з'ясування рівня конфесіоналізації її духовенства і вірних та співвідношення цього процесу із західним латинським і протестантським досвідом. Під концептом конфесіоналізації (котрий у своєму «класичному» прочитанні передбачає насамперед тісну співпрацю між Церквою та державою) розуміємо ширші тенденції в Київській митрополії до взаємного відчуження східних християн різних еклезіальних юрисдикцій, кодифікацію досвіду віри, творення «своїх» богословських навчальних закладів і видавничих осередків, дисциплінування релігійних практик, посилення православного й унійного ексклюзивізму та виразнення специфічно конфесійної самосвідомості – процесів, відомих в історіографії під збірним поняттям *Konfessionsbildung*.

НАПРЯМКИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОГРАМИ

Монографічні дослідження. В останні два десятиліття українська історіографія історії Київської Церкви зіткнулася з рядом інтелектуальних викликів, адекватна відповідь на які є проблематичною, з огляду на її радянську позитивістичну спадщину та відстороненість більшості дослідників від дискурсу світової науки. Сучасна специфіка України полягає в тому, що

позитивний ефект т. зв. «реабілітаційного періоду», коли із небуття було повернуто сотні незаслужено забутих та репресованих імен і праць, уже поволі вичерпується. На жаль, заповнення «білих плям» здебільшого відбувається у контексті подієвої історії. Одним із шляхів подолання цієї однобічності є поєднання західного студійного досвіду та української релігійної (богословської) й світської (національної) парадигм. Особливо привабливою ця перспектива видається для конструювання нової концепції історії київського християнства, яка досі ґрунтується на пантеоні «видатних героїв» і «головних подій», однак мало може оповісти про еклезіальні структури, релігійні практики селян і міщан та тогочасне богослов'я. Запропонована тематика публікацій джерел покликана заповнити існуючі лакуни та відображає наявний в Україні інтелектуальний кадровий потенціал.

Археографічні проекти та науково-довідкові видання. Перед богословами й істориками в Україні також стоїть важливе завдання виходу із джерельної обмеженості студій, що передбачає впровадження в науковий обіг величезного корпусу писемних пам'яток церковного походження, які з різних причин, передовсім політичних і конфесійних, випали з поля зору вчених, а також їхнє поновне прочитання в сучасних категоріях. Йдеться не лише про кількісне збагачення документальної бази, але й про тематичне та видове розширення напрямків історіописання київського християнства, що дасть змогу вести у коло сучасних наукових зацікавлень ті проблеми, котрі дотепер не розроблялися. Запропонована нижче тематика публікацій джерел покликана заповнити існуючі лакуни.

Конференційна діяльність. 1) Проведення протягом 2013–2014 рр. у Києві, Вінниці, Житомирі, Кам'янці-Подільському, Черкасах серії *Унійних читань* про культурно-релігійну традицію регіону, приурочених до 300-річчя переходу Правобережної України (1713–1714 рр.) під зверхність Римського Апостольського престолу; 2) Організація кожних три роки в Національному університеті «Киево-Могилянська академія» міжнародних наукових конференцій «Київська Церква: еклезіальна ідея та культурно-релігійний контекст України»; 3) Конференція у Тернополі до 300-ліття переходу під зверхність Римського Апостольського престолу Почаївської Святоуспенської лаври (травень 2012 р.); 4) Партнерська участь у щорічних наукових конференціях «Історія релігій в Україні» (*Інститут релігієзнавства, Музей історії релігії*); 5) Серія конференцій «Релігійна культура Перемишльської єпархії», «Релігійна культура Львівської єпархії», «Релігійна культура Холмської єпархії», «Релігійна культура Володимирської та Луцької

епархій», «Релігійна культура Білорусі та Литви», «Релігійна культура Правобережної України».

Очікувані результати:

1. Краще розуміння природи сформованих протягом середньовіччя, нового часу та модерної доби часто конфронтуючих між собою еклезіальної ідентичності християнських Церков у країнах Східної та Центральної Європи, де досі по-різному пам'ятають («забувають» і «пригадують» одночасно) свою культурну і релігійну традицію.

2. Історичне осмислення сутності Церков киевохристиянської традиції та поява сучасних інтерпретацій і джерельного нарративу, що допоможе сформулювати категорії київського та східного католицького богослов'я.

3. Подолання культурних і конфесійних стереотипів та екуменічне зближення дослідницьких підходів істориків і богословів, подальша сцієнтизації церковно-історичних студій у сучасній Україні, розвиток міждисциплінарної співпраці між науковими середовищами як всередині Української Греко-Католицької Церкви, так і в межах України та регіону Центрально-Східної Європи; взаємний обмін дослідницьким досвідом між богословами, істориками, каноністами, культурологами й релігієзнавцями.

4. Трансформація дотеперішніх, назагал позбавлених широкого наукового підґрунтя дискусій про Київську Церкву та киевохристиянську традицію у предметне фахове вивчення слов'янсько-візантійських і західних латинських джерел формування ідентичності сучасних Церков Володимирового Хрещення.

5. Перетворення унійної проблематики на одну з важливих тем міжнародного наукового (богословського, екуменічного й історичного) дискурсу, на противагу домінуючого в західному світі й у православному середовищі концептові «уніатизму» та, віднедавна, пропагандистського дискурсу «руського православного мира» на теренах Східної Європи.

6. Створення історичного нарративу про унійну традицію на Волині, Київщині, Поділлі, Одещині та в інших регіонах Правобережній Україні, що суспільно легітимізує присутність тут структур Української Греко-Католицької Церкви та певною мірою допоможе зняти емоційно забарвлену напругу щодо «історичності» УГКЦ поза межами Галичини.

7. Підсумковими практичними результатами виконання дослідницької програми мають стати:

- а) видання низки монографій і тематичних збірників;
- б) едіція серії джерел церковного походження;

- в) публікація навчального посібника «Історія християнства в Україні» для вищих навчальних закладів і духовних семінарій;
- г) написання хрестоматії з церковної історії для вищих навчальних закладів і духовних семінарій в Україні;
- ґ) підготовка довідкової літератури (каталогів, реґестових описів, термінологічних словників тощо);
- д) проведення серії всеукраїнських і міжнародних конференцій, передовсім у Києві та університетських центрах України;
- е) запровадження наукових результатів програми у навчально-виховний процес вищих світських і богословських навчальних закладів України та духовних семінарій.

1 Митрополит Андрей Шептицький: Документи і матеріали 1941–1944 / упоряд. Ж. Ковба. – Київ, 2003. – С. 123–127 (док. № 74).

Summary

Ihor Skochylas,

KIEV CHRISTIANITY AND UNION TRADITION:

THE TEN-YEAR PROGRAM FOR STUDIES IN CHURCH HISTORY (2012-2021)

The article presents an idea and forms of implementation of the 10-year program for Studies in Church History in Ukraine. It aims at clarifying theological, canonical, political and socio-cultural conditionalities for development of modern Churches of Slavic-Byzantine tradition in Ukraine and in other countries of Eastern and Central-Eastern Europe. The program envisages an expert academic investigation of the history of the Kiev and Galician metropolitanates in the 12th – early 19th centuries (of both Orthodox and Union denominations) in a broader comparative context of religious culture in the countries of the Byzantine Commonwealth, Latin West and Orthodox Muscovia/Russia as well as publication of a series of documents and materials disclosing peculiarities of the Kiev Christianity evolution and of the reception of the Union idea in Eastern Europe since Kiev Rus' times to the beginning of modern era.

Key s: Kiev Church, Kiev Christianity, Studies in Church History.